

समका कवितामा ब्रह्मचिन्तन

मुक्तराज उपाध्याय

उपप्राध्यापक, नेपाली, सरस्वती बहुमुखी क्याम्पस, email: mrd.7678@gmail.com

Article History: Received 29 July 2023; Reviewed 22 Aug. 2023; Revised 8th Sep. 2023; Accepted 15 Sept. 2023

लेखसार

ईश्वरचिन्तनबाट आफ्नो काव्ययात्राको पहिलो पाइलो सारेका बालकृष्ण समका अधिकांश कविता पूर्वीय दर्शनबाट अनुप्राणित रहेका छन् । यिनलाई नास्तिक वा भौतिकवादी कविका रूपमा व्याख्या विवेचना गर्ने गरिए तापनि यिनका कवितामा निहित वैचारिक मान्यताको मूल आधार पूर्वीय दर्शन नै हो । आध्यात्मिक एवं ईश्वरीय चिन्तनयुक्त पारिवारिक वातावरण र संस्कारमा हुर्किएका बालकृष्ण समको ध्यान विज्ञान विषय लिई त्रिचन्द्र कलेजमा पढ्न थालेपछि भने बिस्तारै भौतिकवादी दर्शनतर्फ आकृष्ट हुन थालेको हो तापनि अध्यात्मविनाको विज्ञान क्रूर र विनाशक हुनसक्छ भन्ने कुरामा सचेत समले अध्यात्मचिन्तन र पूर्वीय दर्शनको गहिरो अध्ययनबाट नै आफ्नो वैचारिक धरातल निर्माण गरेका हुन् । प्रस्तुत आलेख पूर्वीय षड्दर्शनहरूमध्ये वेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनका आलोकमा बालकृष्ण समका कविताहरूको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको छ । वेदमा जेजति दार्शनिक विचारहरू छन् तिनको परिपक्व र विकसित रूप उपनिषद्हरूमा पाइन्छ । वेदहरूको अन्तिम सीमा उपनिषद्हरूलाई मानेर वेदान्त नाम दिइएको हो । वेदान्तका अनेक सम्प्रदायहरूमध्ये शङ्कर प्रतिपादित अद्वैत वेदान्त सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । यस दर्शनले ब्रह्मलाई सत्य र जगत्लाई मिथ्या मान्दछ । 'ब्रह्म सत्यम् जगन्मिथ्या' यस दर्शको मूल सिद्धान्त हो । ब्रह्म मात्र सत्य पदार्थ हो जुन परम अद्वैत छ । यसबाहेक अन्य केही पनि छैन । सम्पूर्ण संसार अथवा सृष्टि ब्रह्मकै देन हो । अविद्याको कारणले गर्दा जगत्का अनेक रूपहरू प्रतिभाषित भएका मात्र हुन् । ज्ञानको पूर्णताद्वारा जब अज्ञानता वा अविद्या समाप्त भएर जान्छ तब ब्रह्म नै एक मात्र सत्य देखिन्छ, बाँकी सबै मिथ्या लाग्दछन् भन्ने वेदान्त दर्शनको मूल मान्यतालाई बालकृष्ण समले आफ्नो जीवनको उत्तरार्द्धतिर पूर्णरूपमा आत्मसात् गर्न पुगेका छन् । बालकृष्ण समद्वारा प्रायः जीवनको उत्तरार्द्धतिर लेखिएका केही कविताहरूबाट साक्ष्य लिई 'ब्रह्म'सम्बन्धी वेदान्त दर्शनसँग सम्बद्ध चिन्तन कवितामा कसरी प्रकट भएको छ भन्ने कुराको खोजी यस अध्ययनमा गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी ब्रह्म, अनिर्वचनीय, पुञ्ज, दिव्यचक्षु, साक्ष्य, वृत्ति, स्थूल, सूक्ष्म ।

विषय परिचय

पौरस्त्य वैदिक चिन्तनअनुसार विश्वब्रह्माण्डका जेजति भूत पदार्थहरू छन् तिनको उत्पत्तिको मूल कारण 'ब्रह्म' हो । यो त्यस्तो तत्त्व हो जसलाई मापन गर्न, सीमाङ्कन गर्न एवं परिभाषित गर्न सकिँदैन । यसको न कुनै स्वरूप

छ, न रङ्ग छ, न आकार नै छ । सृष्टि सम्भव गराउने क्षर नहुने, अविनाशी, अजर, अमर, अव्याख्येय वा अनिर्वचनीय तत्त्वका रूपमा वैदिक मनीषीहरूले 'ब्रह्म'लाई चिनाएका छन् । 'ब्रह्म' यस ब्रह्माण्डको सृष्टि हुनुपूर्व पनि अप्रकट रूपमा विद्यमान थियो । यो नै सृष्टिको मूल कारण हो । यसैबाट ब्रह्माण्डको उत्पत्ति भएको हो र यस ब्रह्माण्डका समस्त भूततत्त्वहरू यसैका उपज हुन् । प्रलयकालमा ती सबै चर अचर भूततत्त्वहरू यही ब्रह्ममा विलीन हुन पुग्छन् । आज यस विश्वब्रह्माण्डमा जेजति पदार्थहरू विद्यमान छन् ती ब्रह्मकै विस्तारित र प्रकट रूप हुन् । प्रकट वस्तुहरूको कारकतत्त्व नै उही हो । सृष्टिको यो दृष्यमयताभिन्न जुन अनादि र अनन्ततत्त्व क्रियाशील छ, त्यही ब्रह्म हो । उपनिषद्हरूले ब्रह्मलाई सत्, चित् र आनन्दमय मानेका छन् । यसैको पहिचान र प्राप्तिलाई पूर्वीय मनीषीहरूले आफ्नो जीवनको मूल लक्ष्य बनाएका छन् । बौद्धिक र दार्शनिक कविका रूपमा परिचित बालकृष्ण सम जीवनको उत्तरार्द्धतिर आइपुग्दा उनको दार्शनिक चेतना बढी मात्रामा ब्रह्मचिन्तनमा केन्द्रित हुन पुगेको देखिन्छ । करिब छ दशक लामो जीवनयात्रा पूरा गरिसकेपछिका सम पूर्वीय सांस्कृतिक परम्परा र आध्यात्मिक चिन्तनतर्फ मोडिएका छन् । 'म पनि द्यौता मान्छु' (२०२०) कविताको प्रकाशनसँगै विकसित भएको यो प्रवृत्ति सत्तरी वर्षको 'इच्छा' (२०२९) कविताको प्रकाशनसम्म आइपुग्दा केही बाक्लैदै गएको र उमेरले सत्तरी वर्ष पार गरिसकेपछि भने सम बुद्धयौलीपनले ल्याएको शिथिलता र रोगले च्यादै लगेको कारणले पनि साहित्यसाधनामा लागि रहन त्यति समर्थ देखिँदैनन् । यस अवधिकामा सम नियमित आकस्मिकतामा प्रतिपादित वैचारिक चिन्तनबाट मुक्त हुँदै पूर्वीय वेदान्त दर्शनबाट निर्देशित ब्रह्मवादलाई पच्छ्याउँदै 'चिम्लँदा ब्रह्म नै ब्रह्म हेर्दा ब्रह्म जताततै' दुक्कसँग भन्न सक्ने स्थितिमा पुगेका छन् । ब्रह्मको पूर्णता, अखण्डता र सर्वव्यापकताका सन्दर्भमा यस समयका कवि समले आफ्नो पूर्ण समर्थन जनाएका छन् ।

यस जगत्का सम्पूर्ण चर अचर वस्तुहरूमा ब्रह्मकै उपस्थिति रहेको छ । यो अनन्त ब्रह्माण्ड पनि ब्रह्मबाटै नियन्त्रित र प्रकाशित छ । यस पृथ्वीका समस्त पदार्थहरूमा व्याप्त रहेर पनि यसको पूर्णतामा कहिल्यै कमी आउँदैन किनकि ब्रह्म सदैव पूर्ण रहन्छ र पूर्ण नै यसको प्राकृतिक स्वभाव र गुण पनि हो । यस भूमण्डलका सम्पूर्ण चर अचर पदार्थको अन्तिम मिलनबिन्दु पनि त्यही एकमात्र ब्रह्म हो भन्ने वेदान्त दर्शनको वैचारिक मान्यतालाई समर्थन गर्ने केही प्रतिनिधिमूलक कविताहरूमा 'इच्छा' (२००१) 'म पनि द्यौता मान्छु' (२०२०), 'आश्वसनको श्वास' (२०२०), 'सुन्दरता आफैमा मोलिन्छ' (२०२२) 'अन्तरिक्ष ओम् शान्ति : पृथ्वी शान्ति' (२०२२), 'मेरो नुहाउने कोठा' (२०२३), 'नमस्कार नमस्कार संसार' (२०२३), 'मूर्त अमूर्त' (२०२५), 'सोम' (२०२६), 'कोलाहलमा शान्ति' (२०२७), 'मेरो ब्रह्मको कविता' २०२८), 'सत्तरी वर्षको इच्छा' (२०२९), 'पचहत्तर वर्ष' (२०३४), 'ब्रह्म हुँ म' (मिति नभएको) आदि रहेका छन् । यी कविताहरूमा विचारको प्रौढता, आध्यात्मिक चिन्तनको व्यापकता, जगत् र जीवनप्रतिको विरक्ति एवं ब्रह्मपदप्राप्ति र जीवनमुक्तिको अभिलाषाजस्ता महत्त्वपूर्ण अभिलक्षणहरू प्रकट भएका छन् ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि सामग्रीहरू प्रथम र द्वितीयक स्रोतबाट लिइएका छन् । प्रथम स्रोत बालकृष्ण समका कविता (२०३८) कविता सङ्ग्रहलाई बनाइएको छ भने द्वितीयक स्रोतका रूपमा पूर्वीय वेदान्त दर्शनसम्बन्धी पूर्वस्थापित मान्यताहरूलाई नै उपयोग गरिएको छ । सामग्री सङ्कलनको आधार भने पुस्तकालयलाई नै बनाइएको छ ।

समका कवितामा ब्रह्मचिन्तन

बालकृष्ण सम (१९५९-२०३८) नेपाली कविताको इतिहासमा परिष्कारवादी धाराका उत्कृष्ट बौद्धिक कवि हुन्। यिनले आफ्नो करिब असीवर्षे जीवनकालमा एकहत्तर वर्ष साहित्यसाधनामा व्यतीत गरेका छन्। आठ वर्षको उमेर (१९६७) देखि कविता सिर्जनामा लागेका समले लगभग तीन सयजति लामाछोटा कविताहरूको सिर्जना गरेर आफूलाई एक कुशल सर्जकका रूपमा चिनाउन सफल भएका छन्। प्रारम्भिक अवस्थामा सुब्बा होमनाथको कृष्णचरित्र, भानुभक्तिय रामायण र आफ्नै पिता समर शमशेरको कविता लेखनप्रतिको भुकाव एवं शैलीबाट अभिप्रेरित बन्दै आभ्यासिक कलम चलाउन थालेका समले ईश्वरीय चिन्तनलाई नै आफ्ना कविताको प्रथम उद्गार बनाएका छन्। ईश्वरीय उपासना र अध्यात्मचिन्तनकै सरल मार्ग हुँदै अघि बढेको कवितायात्रामा आफ्नो पहिलो सन्तानको जन्मनासाथ भएको दुःखद मृत्यु (१९७८) को कारणबाट सममा ईश्वरप्रतिको आस्था एवं विश्वासमा सन्देह पैदा भएको र बिस्तारै ईश्वरीयसत्ताको स्थानमा मानवतावादलाई स्थापित गर्न खोजेको देखिन्छ। नियमित आकस्मिकता (२००५) दार्शनिक ग्रन्थको प्रकाशनपछि यसैको निर्देशनमा अघि बढेको समको कवितायात्रा डार्विनको विकासवादी चिन्तनबाट प्रेरित र प्रभावित बने तापनि परम्परित मूल्य र मान्यताहरूलाई पूर्णरूपमा नकार्न सक्दैनन्। नियमित आकस्मिकताको दार्शनिक चिन्तनलाई आगो र पानी (२०११) खण्डकाव्यमा गरिएको प्रयोगको कारण भौतिकवादी चिन्तनको धुरीमा पुगेका सम लामो समयसम्म त्यहीँ अडिन सकेनन् र पुनः ब्रह्मवादमा शरण लिन पुगे। यस आधारमा समलाई आफ्नो निश्चित वैचारिक अडान नभएका दुलमुले दार्शनिक विसङ्गतिका दृष्टान्त (भट्ट, २०५४, पृ. ७९) भन्ने आरोपसमेत लाग्ने गरेको छ। जे होस् जीवनको उत्तरार्द्धतिर आउँदा नियमित आकस्मिकतामा प्रतिपादित वैचारिक चिन्तनबाट मुक्त हुँदै पूर्वीय वेदान्त दर्शनबाट निर्देशित ब्रह्मवादलाई पछ्याउन थालेको कुरालाई समद्वारा रचित विभिन्न फुटकर कविताहरूको साक्ष्यका आधारमा निम्नअनुसार पुष्टि गर्न सकिन्छ:

साक्ष्य १

आत्माको अमरत्व एवं आत्मा र परमात्माको एकत्वमा विश्वास राख्ने सममा रहेको अध्यात्मचेतना 'इच्छा' कवितामा सशक्त रूपमा प्रकट भएको छ। नेपालीहरूको वेदविहित परम्परा र सांस्कृतिक सन्दर्भको संयोजन गरेर देशभक्तिको उच्चतम अभिव्यक्ति दिइएको प्रस्तुत कवितामा भगवान् शङ्करलाई मृत्युपछिको आशाका रूपमा चित्रण गर्दै समले आफ्ना अन्तिम इच्छाहरू यसरी प्रकट गरेका छन् :

इच्छा यो छ महेश, अन्तिम जसै त्यो मृत्युशय्या जली ।

यो सन्देश म ब्रह्मनाल तक्रिया पारी पठाउँ उहाँ

साक्षी शङ्कर छन् श्मशान पछिका आशा रहेका जहाँ ।

पाउँ बस्न मरेर अखिर गई स्वर्गीय त्थै ठाउँमा

नेपालीहरू छन् मरीकन सबै जन्मीरहेका जहाँ ! (सम, २०३८, पृ. २३)

बालकृष्ण सम प्रस्तुत कवितामा शिवतत्त्वको उपासकका रूपमा उभिएका छन्। शिवलाई साक्षी राखेर आफ्ना सन्देश पठाउन चाहने समले शिवलाई अन्तिम सत्य अथवा परमतम यथार्थका रूपमा स्वीकार गर्दै एकमात्र आशा र भरोसाका केन्द्र मानेका छन्। आदि र अन्त्यरहित शिव स्वयं नै आफ्नो कारण हुन्। अजन्मा,

नित्य, सत्य, शाश्वत र विकाररहित 'शिव' आत्मा वा ब्रह्मकै अभिन्न रूप एवं अद्वैत शक्तिको नाम पनि हो । शिवतत्त्वको प्राप्ति ब्रह्मानन्दको प्राप्ति हो त्यसैले कवि बालकृष्ण सम भगवान् शिवलाई आफ्नो अन्तिम इच्छा सुनाउँछन् । त्यतिमात्र नभई कवितामा वर्णित 'ब्रह्मनाल' ब्रह्मपद प्राप्तिको मार्ग पनि हो, जहाँ मृत शरीरलाई ब्रह्मनालमा सुताएर आत्माको ब्रह्मपद प्राप्तिको कामना गरिन्छ । यसप्रकारको सन्दर्भलाई कवितामा प्रस्तुत गरेर कविले ब्रह्मको अद्वैततालाई आत्मसात् गर्न पुगेका छन् । यहाँ कविले मृत्युलाई जीवनको अन्तिम सत्य स्वीकार गरी नेपालीहरू बस्ने ठाउँलाई स्वर्गको संज्ञा दिँदै मरेर गएकाहरू पनि जहाँ जन्मन पुगेका छन् त्यही ठाउँमा जन्मन पाउँ भन्ने इच्छा प्रकट गरेका छन् । वेदान्त दर्शनको मान्यताअनुसार पूर्णब्रह्मबाट जीव प्रकट हुन्छ, त्यसकारण जीव पनि पूर्ण छ तर मायाको कारण भ्रम सिर्जना भई जीवले 'अहं ब्रह्मास्मि' भन्ने आफ्नो वास्तविक अस्तित्वलाई बिर्सन्छ र म नै जन्मने र मर्नेवाला हुँ, यो जगत् नै सुखको खानी हो र म नै यस जगत्को सम्पूर्ण सुख भोग गर्ने भोक्ता हुँ भन्ने सम्भन पुग्छ अनि यो नाशवान् जगत्को क्षणिक सुख भोगमा लुटपुटिन थाल्छ । जबसम्म जीवलाई 'म नै ब्रह्म हुँ' भन्ने आफ्नो वास्तविकता बोध हुँदैन तबसम्म जन्म र मृत्युको भवचक्रमा घुमिरहन्छ । जीवले अनेक जन्म लिइरहन्छ । जसलाई श्रीमद्भगवद्गीताले जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च । (गीता : २।२७) भन्दै कर्मफलअनुसार जुन जीव जन्मन्छ त्यसको मृत्यु अवश्य हुने र जसको मृत्यु हुन्छ त्यसको जन्म सुनिश्चित हुने कुरा उल्लेख गरेको छ, जुन कुरामा कवि समले विश्वास व्यक्त गरेका छन् । यसरी जन्म, मृत्यु र पुनर्जन्मको चक्रीय पद्धतिमा विश्वास राख्ने बालकृष्ण समद्वारा लेखिएको प्रस्तुत कवितामा वेदान्त दर्शनको प्रभाव स्पष्ट रूपमा देख्न सकिन्छ ।

साक्ष्य २

जीवनजगत्कै सत्यताको खोजीमा समर्पित कवि सम वेदान्त दर्शनको 'ब्रह्मसत्यम् जगन्मिथ्या' को चिन्तनबाट बढी मात्रामा प्रभावित छन् । 'ब्रह्म' त्यो सत्यको नाम हो जसलाई चिन्न सक्नु नै जीवनको मूल लक्ष्य हो भने सुख-दुःख र जीवन-मरणको चक्रबाट छुटकारा पाउने प्रमुख मार्ग पनि हो । यही ध्रुव सत्यलाई चिन्न सक्नु भन्ने आग्रह राख्दै कवि सम 'प्रेमी' शीर्षकको कवितामा यसो भन्दछन्

वियोगी योगी भै परपर नभागूँ म कहिल्यै,
वियोगैमा होमूँ तनमन र सर्वश्व पहिल्यै,
म बाचूँ मूर्दा भै, जुग जुग तपस्या गरिरहूँ,
नमर्दै सानू यो तर चहकिलो सत्य म चिन्हूँ । (सम, २०३८, पृ. ६६)

त्यो चहकिलो सत्य वा प्रकाशपुञ्जको नाम नै 'ब्रह्म' हो । यो सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड त्यही चम्किलो ब्रह्मऊर्जाबाट सञ्चालित छ, जसमा सम्पूर्ण सृष्टि अन्तर्निहित छ । यसको न आदि छ न अन्त ! यो अति आनन्ददायक, अति बृहत् भइकन पनि कणकणमा व्याप्त छ । यसलाई चिन्न सक्नु नै सत् चित् आनन्द प्राप्त गर्नु हो । त्यसैले कवि यहाँ आफू मर्नुभन्दा पहिले नै प्रेमरूपी यो अकाद्य सत्यलाई चिन्न सक्नु भन्ने इच्छा व्यक्त गर्दछन् ।

साक्ष्य ३

ब्रह्मको व्यापकता र पूर्णताको समर्थन गर्दै 'म पनि द्यौता मान्छु' शीर्षकको कवितामा सम यसो भन्छन् :
 "अहंब्रह्मास्मि" म निर्धक्कसित भन्छु

किनभने म पनि मानिस हुँ,
 द्यौता मानिस हो, मानिस द्यौता हो,
 त्यसैले म पनि द्यौता हुँ !

तिमीले ब्राह्मण भनेकाले पनि

म खुट्टाले हिँडेको देख्छु,

तिमीले शूद्र भनेकाले पनि

म डाँफे गीत गाएको सुन्छु,

त्यसैले म प्रत्येक मानिसलाई

पूर्ण ब्रह्म नै मान्छु । (सम, २०३८, पृ. २६०)

प्रस्तुत कवितामा कवि बालकृष्ण समले जोगीले मान्ने परम्परावादी द्यौता र आफूले मान्ने द्यौतामा भिन्नता देखाउन खोजेका छन् । जोगीले आँखा चिम्लँदा देखिने अमूर्तताभिन्नको द्यौतालाई मान्दछ भने सम आँखा उघार्दा देखिने भौतिक पदार्थ वा प्राणीहरूको दर्शनमा द्यौता देख्दछन् । समले 'द्यौता' शब्दको प्रयोग ईश्वरको वाचकका रूपमा गरेका छन् । ईश्वर यस जगत्का स्रष्टा, पालनकर्ता एवं संहारकर्ता हुन् । ईश्वर पूर्ण, सर्वशक्तिवान् र सर्वज्ञ छन् त्यसैले ईश्वर वा द्यौता भन्नु ब्रह्मकै अंश भएको हुँदा सम 'अहंब्रह्मास्मि' भनेर आफूलाई पनि द्यौताकै कोटिमा राख्दछन् । द्यौता अर्थात् ब्रह्म व्यापक छ । पृथ्वीका समस्त पदार्थहरूमा ब्रह्मकै विद्यमानता व्याप्त छ, चाहे मानिस होस् वा अन्य प्राणी होस् । ब्राह्मण होस् वा शूद्र होस् अथवा यो अनन्त ब्रह्माण्ड नै किन नहोस्, सबैतिर ब्रह्म नै व्याप्त छ । एउटै ब्रह्म अनेक रूपमा अनेक पदार्थहरूमा रहेर पनि यसको पूर्णतामा कमी आउँदैन । किनकि यो सदैव पूर्ण छ । पूर्णता नै ब्रह्मको स्वभाव र प्राकृतिक गुण हो । त्यसैले जडचेतन सबै पदार्थमा पूर्ण ब्रह्मको उपस्थिति छ । संसारमा रहेका करोडौं मानव समुदायका एक-एकजनालाई पूर्णब्रह्म मान्ने यो चिन्तन वेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनसँग सामञ्जस्य राख्दछ ।

साक्ष्य ४

वेदान्त दर्शनमा 'ब्रह्म'लाई नै एकमात्र सत्य मानिएको छ । सत्य शाश्वत हुन्छ, त्यो कुनै पनि अवस्थामा लुकाएर लुक्दैन । असत्य कुरालाई अरबौं मुखले सत्य सावित गर्न खोजे पनि त्यो सत्य हुँदैन । त्यसैले सत्यको बाटो नछोड्न र सत्यकै बाटोबाट मात्र परमसत्यसम्म पुग्न सकिने एवं सुखरूपी शान्ति प्राप्त गर्न सकिने कुरालाई 'कोलाहलमा शान्ति' शीर्षकको कवितामा कवि यसरी व्यक्त गर्दछन् :

आत्मावञ्चनाले आँखा छोप्टैमा अमर सत्यता मर्दैन,
 अरबौं मुखले असत् जपे पनि असत्य त सत्य बन्दैन,
 सत्य संभ्र, सत्य देख, सत्य बोल, सत्य छाम,
 सत्यले पोले पनि हटी नभाग बरु त्यसमै आफूलाई होम !

चिताएको पुनलाई सत्यचिन्तना हुनुपर्छ,

सत्यतामा विश्वास भयो भने जे चितायो त्यो पुछ,

आत्मा आत्मामा हो स्वर फाट्ने परम्आत्मामा सो जुट्छ,

दुःख संग्राममा सोतर भएपछि सुख शान्तिमा अवशेष हुन्छ । (सम, २०३८, पृ. ४४७)

सत्य मूलतत्त्व हो, 'ब्रह्म' हो, यसका अतिरिक्त यस जीवनजगत्मा रहेका समस्त पदार्थहरू असत्य हुन् । तर मानव नश्वर वस्तुलाई पनि सत्य मानेर दुःखको दुष्चक्रमा फसिरहेको छ । सत्य स्वरूप परमात्मासम्म पुग्नका लागि मनुष्यमा सत्यको साधना अनिवार्य हुनुपर्छ । मुण्डकोपनिषद्मा भनिएको छ : जीवनजगत्का समस्त कार्यहरूमा सत्यले नै विजय प्राप्त गर्दछ, असत्यले होइन (सत्यमेव जयते नानृतम् सत्येन पन्था विततो देवयान : (३/१/६) । विषयवासनाको भोगबाट पर रहेका पूर्णकाम मनुष्य जुन मार्गबाट हिँडेर परमात्मासम्म पुग्दछन् त्यो पनि सत्यकै मार्ग हो । त्यसैले सत्यभन्दा भिन्न सुख र शान्ति प्राप्त गर्ने अर्को मार्ग हुनै सक्तैन । यसरी सत्यको मार्ग अपनाउँदै आत्माको सत्यतामा चित्तलाई लीन गराउन सक्नु नै सत् चित् आनन्दको प्राप्ति हो, यसभन्दा ठुलो सुखशान्ति र आनन्द अर्को हुन सक्तैन । वेदान्त दर्शनको यही मतलाई उपर्युक्त कवितांशमा बालकृष्ण समले पनि पछ्याएका छन् । 'ब्रह्म' व्यापक, पूर्ण र अनन्त छ भन्ने मान्यतालाई थप पुष्टि गर्दै सम अगाडि लेख्दछन् :

बादल कहिले आकाशमै मिल्छ, कहिले बादल मै देखिन्छ

कहिले ब्रह्म 'ख'मा ओंकारिन्छ, कहिले ब्रह्म 'ख'मा मिल्छ

छ भन्नु भने केही पनि छैन, छैन भन्नु यो पूर्ण छ,

पूर्णलाई लिइदिऊँ भने पूर्ण नै बाँकी रहन्छ । (सम, २०३८, पृ. ४५१)

मानवीय अज्ञानता एवं घृणाले व्याप्त आजको वातावरणमा प्रेम र शान्तिको प्रमुख स्रोत नै 'ब्रह्म'को खोजी रहेको निष्कर्ष निकालिएको प्रस्तुत कवितांशमा पनि ब्रह्मको अनन्तता र व्यापकतालाई 'ॐखं ब्रह्म' (यजुर्वेद ४०/१८) भन्दै ॐअक्षर आकाशभरि ब्रह्मका रूपमा व्याप्त भएर रहेको छ भन्ने यजुर्वेदको भनाइसँग सहमत हुँदै त्यसलाई कविले यथारूपमा स्वीकार गरेका छन् । त्यतिमात्र नभई बृहदारण्यकोपनिषद्को ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥(५।१।१) भन्ने मन्त्रको आशयलाई समेत प्रस्तुत कवितांशमा समेटिएको छ ।

साक्ष्य ५

कवि बालकृष्ण सम आफू पचहत्तर वर्ष उमेर पुगेको सन्दर्भमा लेखिएको 'पचहत्तर वर्ष' शीर्षकको कवितामा आफ्नो जीवनको लामो कालखण्डमा राम्रा नराम्रा धेरै कुरा देखे भोगेको अवस्थालाई स्मरण गर्दै आफ्नो देहभित्र रहेको स्वप्रकाशित ब्रह्मको ज्योति ब्रह्ममै विलीन हुन मात्र बाँकी रहेको कुरा यसरी व्यक्त गर्दछन् :

चिम्लंदा ब्रह्म नै ब्रह्म हेर्दा ब्रह्म जताततै ! ।

ब्रह्मचक्षु उघारेर ब्रह्मलाई निहार्दछु,

अथवा ब्रह्मलाई नै ब्रह्मचक्षु बनाउँछु ।

यसरी विश्वब्रह्माण्डलाई निल्दछु चक्षुले,

म हुँ ब्रह्म, स्वयं आफू सत्य ब्रह्म म बन्दछु ।

मेरो देह त ब्रह्मैमा बिलाइकन बस्तछ,

म हुँ अमृत यो ब्रह्म, कहिल्यै म त मर्दिन ।

पूर्ण ॐ छ सदा पूर्ण रहने छ यसै गरी,

पूर्णबाट भिके हुन्छ पूर्ण ब्रह्म सधैं भरि ।

ब्रह्मको ज्योतिमा मिल्न अभ्रै बाँकी छ ज्योतिको,

मेरो देह भयो आज पचहत्तर वर्षको । (सम, २०३८, पृ. ४९६)

प्रस्तुत कवितामा कवि समले ब्रह्मको सर्वोच्च सत्ता स्वीकार गर्दै 'चिम्लंदा ब्रह्म नै ब्रह्म हेर्दा ब्रह्म जताततै' भनेर ब्रह्मको व्यापकता एवं सर्वोच्चतालाई आत्मसात् गरेका छन् । सांसारिक माया वा अज्ञानताको पर्दा हटिसकेपछि प्राप्त हुने दिव्यचक्षु खोलेर विश्वब्रह्माण्डलाई नियाल्ने तर्क राख्दै त्यतिबेला आफू स्वयं ब्रह्ममय बनी ब्रह्ममै विलीन भएर अजर, अमरत्व प्राप्त गर्ने धारणा व्यक्त गर्दछन् । यहाँ पनि ब्रह्मको अखण्ड, अविभाज्य र पूर्ण स्वरूपको चर्चा गर्दै आफू पनि त्यही पूर्ण ज्योतिमा तल्लय हुन बाँकी रहेको अभिव्यक्ति दिएर बृहदारण्यकोपनिषद् (५।१।१)को 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्'को चिन्तनलाई नै पछ्याएका छन् ।

;flo ^

'महर्षि दीर्घतमालाई नमस्कार गरेर' शीर्षकको आध्यात्मिक चिन्तनयुक्त अभिव्यक्तिमा ईशोपनिषद्का विभिन्न सन्दर्भहरू दिई ब्रह्मको व्यापकता र ब्रह्मज्ञानलाई प्राप्त गर्न सके जीवनकालमै मुक्ति प्राप्त हुने र मृत्युमा पनि शोक नगरी हाँस्ते अमर ब्रह्मतत्त्वमा समाहित हुन सक्ने प्रसङ्गलाई समले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सत्य नै आत्मा हो, आत्मा नै ब्रह्म हो, तर हामीले सत्य विद्या पाइहाल्यौं भनेर चुपचाप बसिरह्यौं भने हामी अन्धकारमा पयौं । हामीले त्याग भावले भोग्नुपर्दछ, सत्कर्म गरेर विज्ञानोन्नतिद्वारा सय वर्षसम्म समृद्धिपूर्वक बाँच्ने उपाय गर्नुपर्दछ; सत्य ज्ञान भएमा हामी कर्ममा लिपिदैनीं तर निष्काम कर्म त गर्ने पर्दछ नत्र शरीरयात्रा पनि चल्दैन भौतिक शरीरलाई पनि त प्रतिक्षण मोक्ष चाहिन्छ।

यसरी हाम्रा प्राणवायु अन्त्यमा अमृतरूप वायुमा परिणत हुन्छ, यो देह अग्निमा मिलेर भस्म बन्दछ, हाम्रा सब कर्म ब्रह्ममा विलय भएको वा हुने हामीले सम्भनुपर्दछ।

यस नाशवान् देह र परब्रह्मलाई एक संभन सकेमा हामी आत्मज्ञानी हुन्छौं, जीवनमुक्ति पाउँछौं।

यही ज्ञानले हामी सब प्राणीमा आफूलाई तथा आफूमा सब प्राणीलाई देख्न सक्तछौं । यस्तो समदर्शी ज्ञानीबाट सदा सत्कार्य नै हुन्छ, जसलाई मोह र शोकले छुन सक्तैनन्।

म उनै वैदिक महर्षि दीर्घतमालाई नमस्कार गर्दछु जसले हामीलाई वेदान्त दर्शन "ईशोपनिषद्" दिए । देवी अनुष्टुप् छन्दको यो प्रणव दिए "ॐ खं ब्रह्म" ।

हजारौं वर्ष बिते, तर यसभन्दा माथि पुगेर आजसम्म कसैले बोल्न सकेको छैन, सत् विचार गर्न सकेको छैन । सब उही ब्रह्मको केवल व्याख्या मात्र छन् । यो प्रणव सत्य आकाशजस्तै व्यापक छ, यो ब्रह्म हो । यस जगत्मा जे जति छ ईशावास्य छ, ब्रह्ममय हामी हाँसेर मर्न सक्तछौं किनभने अमृत ब्रह्ममात्र छ, मृत्यु छैन-

“विद्ययामृतमश्नुते” (सम, २०३८, पृ. ४५६) ।

माथिका यी अभिव्यक्तिहरूबाट कवि बालकृष्ण समको ब्रह्मप्रतिको दृष्टिकोण केकस्तो रहेछ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ । यी भनाइहरू ईशोपनिषद्मा आधारित रहेका छन् । यहाँ कविले वेदान्त दर्शन, ईशोपनिषद् एवं आकाशजस्तै व्यापक ब्रह्म स्वरूप ‘ॐ’ प्रणव अक्षर दिने महर्षि दीर्घतमाप्रति कृतज्ञ बन्दै नमस्कारसमेत गरेका छन् । यस साक्ष्यबाट कवि सम पूर्ण रूपमा वेदान्त दर्शनको अद्वैतवादी मान्यताबाट बढी मात्रामा प्रेरित र प्रभावित छन् भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ ।

साक्ष्य ७

ब्रह्मकै व्याख्यामा केन्द्रित ‘मेरो ब्रह्मको कविता’ शीर्षकको कवितामा पनि कवि समले मानवको एकमात्र अन्तिम आधार ‘ब्रह्म’लाई नै मानेका छन् । यहाँ मानिसमा शुद्ध आत्मविश्वास जगाई अन्धविश्वासलाई हटाएर मानव-मानवका बिचको युद्ध र रक्तपातको अन्त्य गरी सत्य र मानवीय धर्म जागृत गराउनका निम्ति पनि ब्रह्ममय बन्न आग्रह गर्दै आफैँभित्रको ब्रह्मले सत्य र ब्रह्मको कविता लेख्न अन्तश्चेतनाबाट आग्रह गरेको कुरालाई सम यसरी स्वीकार्दछन् :

म त पारदर्शक ब्रह्म हुँ,
तर तँ त दर्शक मान्छे होस् सम,
त्यसैले ममा नबिलु-जेल स्वच्छ रह ।
सक्छस् भने निर्वाङ्ग, निर्भीक, निरहङ्कार, निर्द्वन्द्व जस्तो ठीक अहिले छस्
यसरी नै अब फर्केर तँ मनुष्यसमाजमा जा-
र कविता रच् तर सावधान !-
नर संहारक कविता पनि त कुरूपिणी जस्तै
सुन्दर अलङ्कारभित्र घुम्टिन सक्छ,
परन्तु सौन्दर्यको सत्यता चाहिँ नगनतामै आसीन रहन्छ-
यसैले तँ नाङ्गै कविता लेख्-
नाङ्गो कविता गा-
ब्रह्मको । (सम, २०३८, पृ. ४६१)

यहाँ कविभित्रको ब्रह्मभावले कविलाई सत्यको मार्गबाट हिँडेर मानवीय धर्मको रक्षा गर्दै आफू स्वच्छ रहेर मनुष्यसमाजलाई पनि स्वच्छतातर्फ लैजान प्रेरित गरेको छ । बाहिर सुन्दरताको घुम्टोभित्र पनि कुरूप सत्य लुकेको हुने हुँदा आवरणमा रहने सौन्दर्यको पछि नलागी नग्न सत्यभित्रको सौन्दर्य उजागर गर्नका निम्ति सत्यको कविता लेख्न सत्यकै कविता गाउन कविलाई अनुरोध गरिएको छ । यहाँ सङ्केत गरिएको सत्य भनेको उही ‘ब्रह्म’ मात्र हो जुन अनादि, अनन्त, अखण्ड र अनिर्वचनीय छ । यसबाहेक जीवन-जगत्का अन्य जेजति पदार्थहरू छन् ती सबै असत्य छन् । यसरी (ब्रह्मसत्यम् जगन्मिथ्या) ब्रह्म सत्य हो, जगत् मिथ्या हो, (सत्यं ज्ञानमनन्तंब्रह्म) ब्रह्म सत्य, ज्ञान र अनन्त स्वरूप रहेको छ, भन्नेजस्ता श्रुतिवाक्यको प्रभाव प्रस्तुत कवितामा देख्न सकिन्छ ।

साक्ष्य ८

ब्रह्म चिन्तनसँग सम्बन्धित समको अर्को अत्यन्त सङ्क्षिप्त तर गम्भीर भावयुक्त कविता हो 'बिर्स' । यहाँ सांसारिक जीवनका सुख-दुःख, लाभ-हानि, माया-मोह, शत्रु-मित्र आदि सम्पूर्ण कुराहरूलाई बिर्सिँदै चित्तका वृत्तिहरूको शमन गर्दै अन्त्यमा आफूले आफैँलाई बिर्सिने अवस्थामा पुऱ्याए मात्र ब्रह्मपद प्राप्त गर्न सकिने कुरालाई सम यसरी व्यक्त गर्दछन् :

मित्रताप्राप्तिको निमित्त शत्रुलाई बिर्स
सुखप्राप्तिको निमित्त मृत्युको अनुहारलाई बिर्स,
शान्तिप्राप्तिको निमित्त चित्तको वृत्तिलाई बिर्स,
ब्रह्मपदप्राप्तिको निमित्त चाहिँ आफैँलाई बिर्स । (सम, २०३८, पृ. ५०२)

साक्ष्य ९

यस ब्रह्माण्डका सूक्ष्मभन्दा सूक्ष्मदेखि लिएर स्थूलसम्मका समस्त पदार्थहरूमा ब्रह्मको व्यापकता रहेको छ । तैत्तिरीयोपनिषद् (२।१) मा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' भनेर ब्रह्मको अनन्त स्वरूपलाई चिनाइएको छ । अनन्त शब्दले सर्वव्यापक अथवा जसको कुनै सीमा नै छैन भन्ने अर्थ बुझाउँछ । ब्रह्मलाई देश, काल तथा वस्तु यी तीनै आधारमा परिच्छिन्न गराउन नसक्ने भएको हुँदा अनन्त भनिएको हो । 'ॐ खं ब्रह्मा' (यजुर्वेद ४०/१८) ले ब्रह्मको अतिसूक्ष्मता र अति व्यापकतालाई जनाउँछ । कवि समले आफूलाई यस खं ब्रह्ममा समाधिस्थ रहेर विश्व व्यापक बन्न सक्ने स्थूल परब्रह्म मानेको कुरा 'ब्रह्म हुँ म' कवितामा यसरी प्रकट गरेका छन् :

ॐ ब्रह्म हुँ म, करोडौँ दृष्टि, करोडौँ हात खुट्टा भएका,
असङ्ख्य इच्छा भएका आफैँमा तृप्त रहने यो ब्रह्माण्ड,
सूक्ष्मातिसूक्ष्म ॐ खं ब्रह्ममा समाधि समाधिस्थ रहेर

यो विश्व चक्रैचक्रमा परिक्रमा गर्ने स्थूल परब्रह्म हुँ । (सम, २०३८, पृ. ५१३) यसरी वेदान्त दर्शनअनुसार ब्रह्म नै यस ब्रह्माण्डको परमसत्य एवं जीवनजगत् र सृष्टिको मुख्य कारण हो । यो सम्पूर्ण विश्वको आधार हो । यो नित्य, शाश्वत, अनन्त, सर्वशक्तिमान् र सर्वव्यापी छ । यस ब्रह्माण्डका सम्पूर्ण भूतपदार्थमा यसैको अस्तित्व विद्यमान छ त्यसैले यो अनेक देखिन्छ । जसरी धेरै घडाभिन्न देखिने चन्द्रमा एउटै हुन्छ त्यसैगरी हरेक पदार्थमा देखिने चैतन्यतत्त्व पनि एउटै हो । माया वा अविद्याका कारण अनेकमा आभासित भएको मात्र हो । अविद्याको आवरण हट्ने बित्तिकै सम्पूर्ण पदार्थ ब्रह्ममै विलीन हुन पुग्दछन् । वेदान्त दर्शनको यही वैचारिक चिन्तनबाट कवि बालकृष्ण सम पनि प्रभावित छन् भन्ने कुरा माथिका विभिन्न साक्ष्यहरूबाट पुष्टि हुन आउँछ निष्कर्ष

बालकृष्ण समद्वारा सिर्जित फुटकर कविताहरूमा पौरस्त्य वैदिक दर्शनले प्रतिपादन गरेका जीवनजगत्सम्बन्धी विविध चिन्तनहरूको प्रभाव प्रशस्त मात्रामा भेटाउन सकिन्छ । जीवनजगत्का रहस्यमय विषयहरूमा चिन्तन मनन गरी तिनको गहिराइसम्म पुगेर रहस्यहरूको उद्घाटन गर्ने काम पौरस्त्य दर्शनहरूले गरेका छन् । मूलतः ऋग्वैदिक कालदेखि नै यस सम्बन्धमा अनेक तर्क-वितर्क र खोजअनुसन्धान हुँदै आएका हुन् । यो दृश्यमान जगत्को कारण के हो, यसको नियामक तत्त्व को हो, जीवन के हो र यसको लक्ष्य के

हो भन्नेजस्ता जिज्ञासाहरूको भरपर्दो र प्रामाणिक उत्तर खोज्ने प्रयास विभिन्न कालखण्डमा विभिन्न ऋषि महर्षिहरूले गर्दै आए फलस्वरूप अनेक प्रकारका दर्शनहरूको प्रादुर्भाव भयो । संसारलाई दुःखको सागर देख्ने पौरस्त्य दर्शनहरूले सांसारिक जीवलाई त्यही दुःखरूपी सागरमा डुबुल्की मार्ने विवश प्राणी मान्दछन् । बालकृष्ण समका कवितामा पनि जीवनजगत्लाई हेर्ने अवधारणामा पौरस्त्य चिन्तनको व्यापक मात्रामा प्रभाव पर्न गएको छ । करिब एकहत्तर वर्षको कविता साधनाका क्रममा तीन सयजति फुटकर कविताको सिर्जना गरेका कवि समका कवितामा कतै पदार्थवादी चिन्तनका प्रयासहरू भए तापनि मूलतः अध्यात्मकेन्द्री चिन्तन बढी मात्रामा देखिन्छ । मानवीय जीवनमा भौतिक सुख प्राप्तिका निमित्त गरिने साधना र तिनबाट उत्पन्न असन्तुष्टिको समाधान अध्यात्मचिन्तनमै देख्ने कवि समका युवावस्थाका कवितामा केही वैचारिक विचलन देखिए तापनि उमेरले तीनबिस पार गरिसकेपछि भने आत्मचिन्तनतर्फ नै बढी ढल्किएका छन् । यसरी कवि सम जतिजति जीवनको उत्तरार्द्धतिरको यात्रामा यात्राशील रहन्छन् त्यतित्यति नै भौतिकताबाट अध्यात्मतिरको यात्रा अभै गम्भीर बन्दै गएको देख्न सकिन्छ । उत्तरवय कालमा पुगेपछि सबैभन्दा बढी आत्मकेन्द्री बन्दै गएका र जीवनको सत्यतालाई पहिल्याउने सन्दर्भमा यस अनित्य भौतिक जगत्भित्रका समस्त भूततत्त्वमा सत्य, नित्य र शाश्वत ब्रह्मतत्त्वको उपस्थितिलाई स्वीकार गर्दै म नै ब्रह्म हुँ 'अहंब्रह्मास्मि' बृहदारण्यकोपनिषद (१।४।१०) । ज्ञान नै ब्रह्म हो 'प्रज्ञानं ब्रह्म' ऐतरेय उपनिषद (१।२) । सबैतिर ब्रह्म नै छ 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मम्' छान्दोग्य उपनिषद (३।१।४।१) जस्ता श्रुतिवाक्यहरूले स्थापित गरेको मूल मान्यतालाई आत्मसात् गर्न पुगेको कुरा पुष्टि भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, रविलाल (सम्पा.). (२०५५). गोविन्द भट्टका समालोचना. पोखरा : बगर फाउन्डेशन नेपाल ।
 ईशादि नौ उपनिषद् (२०६०). ईशादि नौ उपनिषद्. गोरखपुर : गीताप्रेस ।
 गौतम, प्रशन्नचन्द्र (सम्पा.). (२०७४). ऋग्वेद संहिता. (दो.सं.), काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
 ढकाल, प्रमोद (२०७६). पूर्वीय दर्शनको पुनर्व्याख्या. काठमाडौं : विगफ्यामिलि भेन्चर्स ।
 भट्ट, गोविन्द (२०५४). गोविन्द भट्टका समालोचना. नेपाल : बगर फाउन्डेसन ।
 मिश्रा, अन्नपूर्णा (सम्पा.). (२०१९). श्रीमद्भागवद्गीता. दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स ।
 विनाडी, अर्जुनदेव (अनु.). (२०६१). भारतीय दर्शनहरूमा के छ ? . काठमाडौं : परिवेश प्रकाशन ।
 शर्मा, नारायण (अनु.). (२०६९). ब्रह्मसूत्र. काठमाडौं : रत्नपुस्तक भण्डार ।
 सम, बालकृष्ण (२००५). नियमित आकस्मिकता. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
 (२०३८). समका कविता. काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
 सिन्हा, हरेन्द्र (१९९३). भारतीय दर्शनकी रूपरेखा. भारत : मोतिलाल बनारसीदास ।